

EHL-İ SÜNNET KELÂMINDA “MUHAQQİK” KİMLİĞİNİN KODLARINA DAİR PROBLEMATİK BİR ANALİZ

A Problematic Analysis on the Codes of the “Muhaqqiq” Identity
in the Ahl Al-Sunnah Kalam

Mustafa AYKAÇ¹

Öz

Çalışmamız, Ehl-i sünnet kelâm âlimlerinin, kitaplarında sıkça zikrettikleri “Muhaqqik” kavramını konu almaktadır. Amacımız ise bu kavramın ne anlama geldiğini ve kelâmcıların bu kavramı neyi ifade etmek için kullandıklarını tespit etmektir. “Muhaqqik” kelimesi Arapça “h-k-k” fiilinin tefîl kalıbından türemiş bir kelimedir. Bu sebeple öncelikle “taḥkik” kelimesinin sözlük anlamı belirlenmiş, sonra Ehl-i sünnet kelâmcılarının bu kavrama dair kullandıkları incelenmiştir. Daha sonra da “taḥkik” kelimesinin anlamı temel alınarak “muhaqqik” kavramının anlamı belirlenmiş, kalam kitaplarında hangi anlamlara geldiği ele alınmıştır. “Muhaqqik” kavramını tanıtmaya yönelik bu inceleme özellikle üç soru etrafında yapılmıştır. “Muhaqqik” lafzı/terimi sadece belli bir döneme mi aittir? Ya da hangi dönemlerde kullanılmıştır? Sadece Kalam disiplini içinde mi kullanılmıştır? Belli bir din veya mezhebe özel bir kullanımı mı vardır? Bu üç soru Ehl-i sünnet kelâmının her dönemine ait kelâm âlimlerinin eserlerinden elde edilen bilgilerle cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Taḥkik, Muhaqqik, Araştırma, Ehl-i Sünnet.

Abstract

Our study focuses on the concept of “muhaqqiq”, which is frequently mentioned in the books of the scholars of Ahl al-Sunnah. Our goal is to identify what this concept means and what meaning the theologians attributed to this concept. The word “muhaqqiq” is a word derived from the tafîl form of the Arabic verb “h-k-k”. For this reason, firstly, the dictionary meaning of the word “taḥqiq” has been determined, and then the uses of the Ahl al-Sunnah theologians regarding this concept have been examined. Later on, the meaning of the word “muhaqqiq” was investigated based on the meaning of the word “taḥqiq” and what it means in the books of kalam are discussed. This study, which aims to recognize the concept of “muhaqqiq”, was made especially around three questions. Does the word / term belong only to a certain period? Or in what periods was it used? Is it only used in the Kalam discipline? Does it have a particular use for a particular religion or sect? These three questions were tried to be answered with the information obtained from the works of the kalam of the Ahl al-Sunnah.

Key Words: Kalam, Taḥqiq, Muhaqqiq, Research, Ahl al-Sunnah.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve İtikâdi İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu, Türkiye / e-posta: may-kac@kastamonu.edu.tr / ORCID ID: orcid.org/0000-0003-3126-1070.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
06.05.2020	14.06.2020	30.06.2020
DOI	10.18403/emakalat.732996	

Giriş

İslâm mezheplerinin oluşumunda Hz. Peygamber sonrası hilafet tartışmaları, coğrafi faktörler, sosyal ortam, tercüme faaliyetleri, ana kaynak olan Kur'an'ın yapısı, sünnet algısı, insan faktörü ve İslâm'ın düşünmeye teşvik etmesi birer etken olarak kabul edilmektedir. Bu etkenlerin odağında ise insan bulunmaktadır. Farklı faktörlerin etkisiyle şekillenen insan aklı/akılları aynı olayı farklı şekillerde anlamış, aynı metinden farklı yorumlar çıkarmıştır. Farklı telakkiler sonucu mezheplerin fikri örgüsünü oluşturan insan, bununla da kalmamış, kendi görüşünün en doğru görüş, mezhebinin de en üstün mezhep olduğuna inanmıştır. Bu müsellemler gerçekten uzak olmayan itikadî mezhep mensupları da kendilerince bu haklı gururu hissetmiş ve bunun paralelinde mensuplarını yüceltmiş, diğerlerini tenkit etmiştir. Hâricilerin kendilerini “şurât” diye isimlendirerek, kanaatlerini paylaşmayanları tekfir etmeleri;² Şiilerin kendilerini Hz. Peygamber'in vasiyetine sahip çıkan gerçek mirasçılar, başkalarını ise ihanet edenler olarak nitelemeleri;³ Mu'tezile'nin kendisini tevhidin ve adâletin gerçek temsilcisi, diğerlerini ise cebirci ve tevhid karşısı görmesi,⁴ Eş'arilerle Mâtürîdîlerin kendilerini Ehl-i sünnet veya Ehl-i hak olarak fırka-i nâciye mensubu, diğerlerini bid'atçı kabul etmeleri⁵ bu telakkinin birer tezahürüdür.

İtikadî mezhepler arasında makro ölçekte gözlemlenen bu hareket tarzının mezheplerin itikadî konulardaki fikirlerini serdederken mikro ölçekte de aynı hareket tarzının sürdürüldüğünü görüyoruz. Kelâm kitaplarında sarf edilen “Hak ehline göre...”⁶, “Adalet ehli bu

² Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafu'l-muşallîn*, thk. Hellmut Ritter, 3. Bs (Wiesbaden: en-Neşerâtü'l-İslâmiyye li Cem'iyeti'l-Müşteşrikin el-Almâniyye, 1980), 128.

³ Kuleynî, *el-Kâfî*, thk. Ali Ekber el-Ğaffârî (Tahran: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1363), 1/178-192; Ebü Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Risâletü'l-i'tikâdâti'l-imâmiyye*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 107, 103, 124.

⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/204.

⁵ Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tabşîr fi'd-dîn ve temyizü'l-fırkati'n-nâciyeti ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, 2. Bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 171; Ebü'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabşiratu'l-edille fi uşûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezîretü li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2011), 1/196, 1/231.

⁶ Ebü'l-Me'âli 'Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi uşûli'l-i'tikâd*, thk. Es'ad Temîm (Beyrut: Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfe, 1985), 91, 102, 105.; Ebü'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *et-Temhîd fi uşûli'd-dîn*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2006), 65, 93, 94, 96, 137.

fikirden kaçınılmıştır”⁷ gibi ifadeler bunun birer örnekleridir. Kelâm kitaplarında meseleler bazında değerlendirmeler yapılırken bir nevi pekiştireç gibi kullanılan kavramlardan biri de “muhakkik” kavramıdır. Kelâmcıların kelâmî meselelerde fikirlerini ifade ettikten sonra görüşlerinin muhakkiklerin görüşü olduğunu belirterek fikirlerini güçlendirdikleri, destekledikleri görülmektedir. Aynı maksatla, muhakkik kavramıyla aynı meyanda “tahkik ehli” ve “müdakkik” kavramlarının kullanıldığı görülse de, en yaygın kullanılanı “muhakkik” kavramıdır. Bu sebeple çalışmamız bu kavram özelinde şekillenecektir.

Kelâmcıların kitaplarında itikâdî konuları açıklarken sıklıkla tahkik kavramını kullanarak, tahkik ehlinden olmanın önemine işaret ettikleri görülmektedir. Kelâm kitaplarında gözlemlenen bu muhakkik kullanımının, kelimenin kökü olan tahkik kelimesinin anlamlarından biri olan “araştırma”dan yola çıkarak, kelime felsefe ile ilişkilendirilmiştir. Bu sebeple Sünnî kelâmında tetkik ve tahkikin Gazzâlî (505/1111) ile başladığı, muhakkik ifadesinin de felsefenin kelâma dâhil edildiği müteahhirûn dönemi kelâmında felsefi kelâm yapanlar için kullanılan bir ifade olduğu söylenmiştir.⁸

Bu çalışmada öncelikle tahkik kavramı ele alındıktan sonra kelâm kitaplarında kullanılan “muhakkik” kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığı, hangi ilim dalları ve hangi zümreler için kullanıldığı, hangi dönemi kapsadığı sorularına cevap aranarak kavramın karakteristiği belirlenecektir. Böylece mütekellimlerin “muhakkik” ifadesi ile kastettikleri anlam ve hedefledikleri amaç tespit edilecektir.

1. “Tahkik” Kelimesinin Lügat Anlamı ve Ehl-i Sünnet Kelâmcılarının Kullanımı

“Tahkîk” kelimesi “h-k-k” fiilinin tefîl bâbından mastarı olup, bir şeyin hakkını eksiksiz yerine getirmek için fazlaca uğraşmak, meseleyi delili ile kanıtlayarak ortaya koymak, hakikati aramak, soruşturmak, incelemek, doğru kabul etmek anlamlarına gelmektedir.⁹

⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, Thk. Muhammed Hızır Nebhâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 6 İrâde/29.

⁸ Tahsin Görgün, “Fahreddin er-Râzî Ekolü ve İbn Haldûn”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 17 (2007): 51; Eşref Altaş, “İbn Sinâ Felsefesi ve Eş'ariyye Kelâmı Arasında Fahreddin er-Râzî'nin Yöntemi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36/1 (2009): 146.

⁹ 'Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü ma'âyisü'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dârü'l-Fikr, 1979), 2/15,16; 'Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, thk. Muhammed 'Abdurrahmân el-Mar'âşî, 3. Bs (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2012), 115; Ebû'l-Fazl Cemâlüddin

Ehl-i sünnet kelâm kitaplarının hemen hemen hepsinde tahkik kavramı sıkça zikredilmiş olup bu ifadelerin sözlük anlamlarına uygun kullanımlar görülmektedir. Görüşleriyle Mâtürîdilîğe zemin hazırlayan Ebû Hanife (150/767), *el-Vasiyye*'sinde kelâmullah tartışması hakkındaki görüşünü “Allah’ın kelâmı olan Kur’ân’ın mahlûk/yaratılmış olmadığını söyleriz. Tahkik üzere Kur’ân, O’nun vahyi, tenzili olup Allah’ın bizzat kendisi ya da kendinden ayrı bir şey değildir.”¹⁰ ifadeleriyle anlatırken, tahkik kelimesini “alâ” harfi cerri ile birlikte “ale’t-tahkik” şeklinde ve “meseleyi delilleriyle ayrıntılı değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuç” anlamında kullandığı görülmektedir. İmam Mâtürîdî’nin (333/944) de kelimeyi aynı terkip halinde ve aynı anlamda kullandığı görülmektedir.¹¹ Mâtürîdî’nin tahkik kelimesini akıl ve istidlal yoluyla anlama,¹² açıklama,¹³ ortaya çıkma-gerçekleşme,¹⁴ akli temellendirme¹⁵ anlamlarında kullandığı da görülmektedir. Yine düşünme ve araştırma ile imanda tahkik seviyesine ulaşılacağını, bunun da hakiki iman olduğunu söylemektedir.¹⁶ Mâtürîdî’nin bu kullanımlarının Allah’ın birliği, Allah’a şey denip denilemeyeceği, tekvin sıfatı, ru’yet, ma’dum, yaratılmışların fiilleri, kudret, ıstataat, kaza ve kader, irade, şefaet, imanda istisna, İman-İslam meselesi gibi hem aklî hem de naklî konularda söz konusu olduğu görülmektedir. Dolayısı ile ona göre tahkik kelimesinin söz konusu kullanımları nakle ait olsun akla ait olsun konu üzerinde itinalı bir araştırma yapmayı ifade etmektedir.

Aynı gelenekten Ebû’l-Mu’in en-Nesefî (508/1115) de tahkik kelimesini beyan etmek, açıklayarak ortaya koymak,¹⁷ delillendirmek, ispatlamak¹⁸ ve gerçekleşmek¹⁹ anlamında kullanmaktadır. Nesefî’nin bu kavramı kullandığı başlıca konularsa Allah kelâmının

Muhammed İbn Manzûr, “Lisânü’l-‘Arab”, *h-k-k* (Beyrut: Dârü Sâdır, ts), 10/49.

¹⁰ Nu’mân b. Sâbit Ebû Hanife, “Vaşiyetü Ebî Hanife”, *Ebû Hanife’nin Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 12. Bs. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016), 88.

¹¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, 3. Bs. (İskenderiyye: Dârü’l-Câmiâti’l-Mısriyye, ts), 38.

¹² Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 38.

¹³ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 19, 37.

¹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 24, 41, 42, 66, 83; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005), 2/478.

¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 46.

¹⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, 10/28, 10/160.

¹⁷ Nesefî, *et-Temhîd fî uşûli’-d-dîn*, 47, 69, 71, 99, 100, 120, 141.

¹⁸ Nesefî, *et-Temhîd fî uşûli’-d-dîn*, 69, 91.

¹⁹ Nesefî, *et-Temhîd fî uşûli’-d-dîn*, 118.

ezeli oluşu, risâletin ispatı, kulların fiilleri, istatâat, Allah'ın iradesi ve dilemesi, günahkâr mü'minlerin durumu gibi hem akli hem de nakli konulardır. Ebü'l-Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefî (537/1142) ise tefsirinde Âl-i İmrân Sûresi 3/59. âyeti açıklarken, daha önce Bakara Sûresinde yaptığı açıklamalara referans vermekte ve tahkik kelimesini açıklama anlamında kullanmaktadır.²⁰ Konunun tahkiki olarak referans verdiği Bakara Sûresi'nin 117. âyetinde ise Allah'ın olmasını dilediği şeylere "ol!" demesi ele alınırken, Allah'ın bu sözü varlıkları karşısına alarak söylemediğine dair bir takım akli açıklamalarda bulunmaktadır.²¹

Eş'arî'nin (325/936) eserlerinde tahkik kelimesinin kullanımına rastlanmasa da onun takipçisi ve görüşlerinin nakledicisi olan İbn Fûrek'in (406/1015) tahkik kelimesini insanın yaratılışı konusunda ortaya çıkma, gerçekleşme²² anlamında kullandığı görülmektedir. Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1037) aynı kelimeyi ortaya çıkma, gerçekleşme ve açıklama anlamlarında kullanırken,²³ Cüveynî'nin (478/1085) de iki benzer ilahın var olma ihtimali konusunda ortaya çıkma, gerçekleşme,²⁴ ilmin tahsisi, dil kaideleri gibi konularda açıklama²⁵ ve delilleriyle ortaya koyma²⁶ anlamlarında kullandığı görülmektedir.

Felsefe-kelâm ilişkisini başlatan kimliğiyle Gazzâlî, tahkik kelimesini Allah'ın zatını düşünmek, marifetullah, irade, yeniden dirilme, imamet konularında açıklama²⁷ kelâm ilminin özellikleri, harflerin mahreçleri, rûhânî ve cismânî haşir konularında ortaya çıkma

²⁰ Ebü'l-Hafş Necmeddin Ömer en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edib Habbûş ve Fâdî el-Mağribî (Kâhire: Darü'l-Lübâb, 2019), 4/81.

²¹ Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 2/430.

²² Ebü Bekr Muhammed İbn Fûrek, *Tefsîru İbn Fûrek*, thk. 'Atîf b. Kâmil b. Şâlih Buğârî v.dğr. (Su'ûdî Arabistan: Câmîatü Ümmî'l-Kurâ, 1430), 2/302.

²³ Ebü Mansûr 'Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Farâğ beyne'l-firâğ* (Beyrut: Dârü'l-Âfâkî'l-Cedide, 1977), 120, 238, 279, 299, 309, 329.

²⁴ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 57.

²⁵ Ebü'l-Me'âlî 'Abdülmelik el-Cüveynî, *et-Telhîs fi Uşûli'l-Fıkh*, thk. 'Abdullah Cülem el-Nebâlî ve Beşir Ahmed el-Umrî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts), 2/91, 2/93, 2/193, 2/209, 2/399, 2/501.

²⁶ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 28.

²⁷ Ebü Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, thk. Abdullah Muhammed el-Halîlî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 27, 64, 117, 129; Ebü Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Kâhire: Dârü'l-Marife, ts), 97; Ebü Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Marife, ts), 1/301, 2/25, 2/146, 3/283.

ve gerçekleşme,²⁸ iman konusunda aklî delillendirme,²⁹ temizlikle ilgili satırlarında aklî delil,³⁰ anlamlarında kullanılmaktadır. Şehristânî (548/1153) de mantıkçıların görüşlerinden bahsederken, onların “cimânî cevherin tahkiki ve terettüp ettiği şey” şeklinde bir başlık açmaktadır. Bu ve benzeri diğer ifadelerinden onun tahkik kelimesini bir şeyin hakikatini delillerle ortaya koymak anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.³¹

Fahreddin er-Râzî (606/1210) tefsirinin farklı yerlerinde açıklama, delilleri ile ortaya koyma, gerçekleşme, inceleme anlamlarında kullandığı görülmektedir.³² Ayrıca, tahkik kelimesini iman ile izafet halinde kullandığı ve bu kullanımla imanla ilgili hususları delilleri ile ortaya koyarak yapılan imanı kastettiği anlaşılmaktadır.³³ Seyfeddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233) de *Gâyetü'l-merâm*'ında tahkik kelimesini var olmaları bakımından varlıkların taksimi, Allah'ın birliği, Allah'ın yaratması ve peygamberlik açısından mucizenin durumu gibi aklî konuları açıklarken kullandığı, bu kavrama aklî araştırma yapmak anlamı yüklediği görülmektedir.³⁴ Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) ise tahkik kelimesini selefleri gibi mahiyet araştırma, gerçekleşme, açıklama anlamlarında kullandığı görülmektedir.³⁵

Yukarıdaki örnekler ışığında öncelikle söylenmesi gereken husus, tahkik kelimesinin hem aklî hem de naklî konularda söz konusu edilmesidir. Buna göre tahkik kavramı bu alanlardan sadece birine ait bir kullanım değildir. İkinci olarak kelâm âlimlerinin tahkik kelimesini kabaca, açıklama, aklî delil, aklî temellendirme, delilleriyle ortaya koyma, ortaya çıkma ve gerçekleşme, anlamlarında

²⁸ Gazzâlî, *Teḥâfütü'l-felâsife*, 142; Gazzâlî, *İḥyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1/95, 2/123, 3/125.

²⁹ Gazzâlî, *İḥyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1/120, 1/191, 2/332.

³⁰ Gazzâlî, *İḥyâu 'ulûmi'd-dîn*, 1/130, 2/267.

³¹ Ebü'l-Feth Tâcüddin (Lisânüddin) Muḥammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehna ve Ali Hasan Faur, 3. Bs (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1993), 2/511, 1/257.

³² Ebü Abdillâh Muḥammed b. 'Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ğayb* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 3/642, 11/274, 24/515, 28/42.; Ebü Abdillâh Muḥammed b. 'Ömer Fahreddin er-Râzî, *Muḥaşşalu efkâri'l-müteḥaddimîn ve'l-müteahḥirîn mine'l-'ulemâi ve'l-ḥukemâi ve'l-mütekelimîn*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (Tunus: Külliyyetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts), 87.

³³ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ğayb*, 2/273.

³⁴ Seyfeddin el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fi 'ilmi'l-keḷâm*, thk. Hasan Mahmûd 'Abdülhamîd (Kâhire: el-Cumhuriyetü'l-Arabiyyetü'l-Müttahide el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, 1391), 226, 250, 272, 335.

³⁵ Mes'ud b. 'Ömer b. 'Abdullah Sa'düddin et-Teftâzânî, *Şerḥu'l-Makâşud fi 'ilmi'l-Keḷâm* (Beyrut: Darü'l-Mearifi'n-Nu'maniyye, 1401), 1/288, 1/291, 1/292, 1/319\ 2/27, 2/43, 2/57, 2/73, 2/186\ 2/207\ 2/211.

kullandığı görülmektedir. Üçüncü olarak tahkik kelimesinin anlamlarından biri olan ortaya çıkma, gerçekleşme, tahakkuk etmenin kelâmcılar tarafından kelâm ilminin hususiyetleri, harflerin mahreci, kulların fiilleri, rûhânî ve cimânî haşir gibi varoluş ile ilgili konularda söz konusu edildiği görülmektedir. Bu anlamda tahkik kelimesinden türetilen bir sıfatın âlimler hakkında kullanılmayacağı açıktır. Sonuç olarak tahkik kelimesinin âlimlere sıfat olarak kullanılabilecek anlamının açıklama, akli değerlendirme yapma, istidlal yoluyla anlama olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunu destekleyen bir husus da Ehl-i sünnet kelâmcılarının tahkik kelimesini iman meselesinde kullanarak, delilsiz yapılan imanı taklide dayanan iman olarak; akli araştırmalar ve delillendirmeler sonucu ulaşılan iman aşamasını imanda tahkik seviyesi olarak nitelendirmeleridir.³⁶ Onların bu ifade tarzı “tahkikî iman” şeklinde yeni bir ıstılahın oluşmasına sebep olmuş, böylece tahkikî iman, araştırmadan kabul etme anlamında taklit üzere yapılan imanın üst aşaması olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla taklit ile tahkik birbirine zıt anlamlar taşımaktadır. Bu bilgilerden hareketle kelâm ıstılahında kullanılan “muhakkik” kavramının tahkik kelimesinin meseleyi delilleri ile dikkatlice değerlendirerek ortaya koymak anlamından türetilen bir kavram olduğu söylenebilir.

2. “Muhakkik” Kavramı ve Ehl-i Sünnet Kelâmcılarının Bu Kavramı Kullanımlarına Dair Tespitler

“Muhakkik” kavramı Arapça h-k-k fiilinin tefîl bâbından ism-i fâilidir. Bu babtan mastar olan “Tahkik” kelimesinin Ehl-i sünnet kelâm ıstılahında meseleyi delilleri ile dikkatlice değerlendirerek ortaya koymak anlamında kullanıldığı düşünüldüğünde, “Muhakkik” kavramı da meseleyi delilleri ile etraflıca değerlendirerek karar veren kişi/âlim anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile muhakkik, meseleyi detaylarıyla irdeleyip tüm ihtimalleri dikkate alarak, bilgisini taklit düzeyinde bırakmayıp tahkik düzeyine yükseltenlerdir.

Muhakkik sıfatının içerdiği anlamın ayrıntılarını ortaya çıkarmak için yine Ehl-i sünnet kelâmcılarının kullanımlarına bakmak yeterli olacaktır. Kelâmcıların kendi mezheplerine mensup âlimleri muhakkik olan ve olmayan şeklinde sınıflandırmaları³⁷ değerlendirmelelerini tarafsız ve dikkatli yapan ve yapmayan şeklinde bir sınıflandırma anlamı taşımaktadır. Buradan tarafsızlığın muhakkikliğin bir şartı olduğu ortaya çıkmaktadır.

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlî's-Sünne*, 10/28, 10/160; Ebû Manşûr 'Abdülkâhîr b. Tâhîr Bağdâdî, *Uşûlu'd-dîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdülhamîd (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928), 254; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 2/273.

³⁷ Âmidî, *Ğâyetü'l-merâm ft 'ilmi'l-keâm*, 132.

Bazı kelâmcıların muhakkikliği konu hakkında yakîni bilgiye sahip olan, hakkıyla bilen (يوقنين) şeklinde açıklamaları³⁸ bu kanaati ortaya çıkaracak değerlendirme sürecinin tüm ihtimalleri hesaba katan, samimi, dikkatli ve etraflıca yapılan bir süreç olması gerektiğini göstermektedir.

Ehl-i sünnet kelâmcılarının, eserlerinde dikkatli değerlendirme gerektirdiğini düşündükleri konularda muhakkikler, muhakkik kelâmcılar, muhakkik âlimler, ehl-i tahkik âlimler, ehl-i tahkik kelâmcılar gibi ifadelerle meseleyi etraflıca değerlendirenlerin görüşlerinin de kendi görüşleri gibi olduğunu söyledikleri görülmektedir. Onların bu tür kullanımları ilgili konu hakkındaki görüşlerinin doğruluğu hususundaki kuvvetli kanaatlerinin bir izharı olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan Ehl-i sünnet mütekellimlerinin “muhakkik” ifadesi ile kastettikleri şeyin belirlenmesi bu kavramın farklı yönleriyle açıklanması ile mümkün olacaktır. Bu amaçla muhakkik kavramı etrafında oluşturduğumuz birkaç soruya cevap arayarak bu kavramı tanımanın mümkün olacağını düşünüyoruz.

2.1. Muhakkik Söylemi Belli Bir Döneme Ait Söylem midir?

Ehl-i sünnet kelâm âlimlerinin eserleri incelendiğinde “muhakkik” söyleminin hem mütekaddimûn, hem müteahhirûn, hem de yeni ilm-i kelâm dönemi kelâmcıları tarafından müştereken kullanıldığı görülmektedir. Bu değerlendirmeyi farklı dönemlerde yaşayan Ehl-i sünnet kelâm âlimlerinin tümüne yakınının eserlerinden örnekler vererek ortaya koymak mümkündür.

Mütekaddimûn döneminin önemli temsilcisi Eş'arî'nin eserlerinde muhakkik kavramının kullanımına rastlanmasa da, onu izleyen kelâmcıların bu kavrama yabancı olmadıkları görülmektedir. Ebû Abdullah el-Halîmî (403/1012) imanın artma ve eksilmeyi ele aldığı satırlarında Hucurât Sûresinin 49/15. ayetinin sonundaki “sadık olanlar işte onlardır” ibaresini açıklarken bu ibare ile kastedilen zümrenin muhakkikler olduğunu söyleyerek muhakkik kelimesini zikretmektedir.³⁹ Yine o, aynı konuda muhakkik kavramı ile aynı anlama gelen tahkik ehli (ehlü't-tahkik) ifadesini de kullanmaktadır.⁴⁰ Muâsır Ebû Bekr el-Bâkîllânî (403/1013) de nübüvvet bağlamında sihir ile mucizenin farkından bahsederken, Hz. Mûsâ ile Firavun'un sihirbazları arasında yaşanan olaydan bahsetmekte,

³⁸ Kâdî Nâsıruddin 'Abdullah b. 'Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı (Beyrut: Darü İhyai't-Türasî'l-Arabi, 1418), 4/136, 5/181.

³⁹ Ebû Abdullâh Hüseyin el-Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*, thk. Hilmî Muhammed Fûde (b.y.: Dârü'l-Fikr, 1979), 1/122.

⁴⁰ Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*, 1/98.

gördüklerini doğru değerlendirenlerin Hz. Mûsâ'nın yaptığının sihir olmadığını anladıklarını söylemekte ve değerlendirmesini doğru yapanları muhakkikler diye nitilemektedir.⁴¹ Âlemin kıdemi ve Allah'ın kelâmının ses olup olmaması konularında muhakkik ifadesini,⁴² âlemin hudusu, hâdislerin yaratılması, kesb, Allah'ın kelâmı gibi konularda da tahkik ehli ifadesini⁴³ kullanmaktadır. Bağdâdî de İbn Sebe hakkında değerlendirmelerde bulunurken, onun bir Yahudi olduğundan, Hz. Ali ve çocukları hakkında bir takım te'villeri ile Müslümanlar arasında fitne çıkarmak için uğraştığından bahsetmekte ve bu görüşü Ehl-i sünnet'in muhakkiklerine nispet etmektedir.⁴⁴ Dönemin önemli müfessir ve kelâmcısı Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni (471/1078) de *et-Tebsîr fi'd-dîn*'inin girişinde bid'at mezhepler hakkında kendisinin ve âlimlerin bir takım değerlendirmelerini zikrederken, "Müslüman âlimlerden tahkik ehli olanlar"⁴⁵ ifadesini kullanmaktadır. Cüveynî ise Allah'ın iradesinin kadîm olduğu konusundaki kanaatini aklı delillerle değerlendirirken, bu görüşü muhakkik kelâmcıların görüşü olarak zikretmektedir.⁴⁶

Müteahhirûn döneminin başlatıcısı olarak kabul edilen ve *Mustasfâ*'sında tahkik kelimesini aklı delil veya akıl yürütme anlamında cömertçe kullanan Gazzâlî, akıl yürütme metodunu kullananlar için "muhakkikler" ifadesine yer vermektedir.⁴⁷ *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*'da da Allah'ın görme ve işitmesini ispat ederken, görme ve işitme kabiliyeti olanın olmayandan üstün olduğunu, kemal sıfatlara sahip olan Allah'ın bu sıfatlara sahip olması gerektiğini söyleyerek akli bir değerlendirmelerde bulunmakta, muhakkiklerin bu konuda hemfikir olduğunu belirterek de istidlalini pekiştirmektedir.⁴⁸ Gazzâlî'nin kelâm metodunu sürdüren Şehristânî ise iki ilah ihtimalini değer-

⁴¹ Kađi Ebü Bekir b. Tayyib el-Bakillânî, *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâdühü ve lâ yecüzü'l-cehlü bih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Turâs, 2000), 59\ 60.

⁴² Bakillânî, *el-İnsâf*, 106, 124.

⁴³ Bakillânî, *el-İnsâf*, 27, 40, 42, 67.

⁴⁴ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 225.

⁴⁵ Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tabşîr fi'd-dîn ve temyüzü'l-fırakati'n-nâciyeti ani'l-fırakı'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Lübnan: Âlimü'l-Kütüb, 1983), 16.

⁴⁶ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 102.

⁴⁷ Ebü Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Zühayr Hâfız (Medinetü'l-Münevver: el-Camiatül İslamiyye Külliyyetü's-Şer'iyye, t.y.), 1/186, 198.

⁴⁸ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 1/115.

lendirirken “muhakkik kelâmcılar”⁴⁹ ifadesini kullanarak onların görüşlerini zikretmekte, bir cismin diğer cismi yaratması ihtimalini değerlendirirken de “muhakkik felsefeciler”⁵⁰ diye isimlendirdiği bir zümrenin görüşlerinden söz etmektedir.

Müteahhirün dönemi kelimcilerinden Faḥreddin er-Râzî bu dönemde felsefî kelâm metodunu başlatan önemli bir şahsiyettir. Felsefe ve kelâm gibi iki önemli disiplinin birikimini bir araya getirerek itikâdî konularda kullanmış ve İslâm kelâm tarihinin önemli bir dönemine damgasını vurmuştur. “Muhakkik” kelimesini tefsirinde bol miktarda kullanan⁵¹ Râzî’nin kelâm metodunu devam ettiren Seyfeddin el-Âmidî’nin (631/1233) muhakkik kullanımını hem *İhkâm*’ında hem de *Gâyetü’l-merâm*’ından tespit etmek mümkündür. Âmidî bu eserlerinde delilleri tarafsızca değerlendirerek hükme varan âlim anlamında muhakkik kelimesini cömertçe kullanmaktadır.⁵² Râzî’nin diğer takipçisi Nasıruddin el-Beyzâvî de (685/1286) tefsirinde muhakkikleri yakînî bilgi sahipleri olarak nitelemekte ve bu kelimeyi bolca zikretmektedir.⁵³ Onun Hz. İbrahim’i aklî verilerden yola çıkarak Allah’ın bilgisine ulaşması ve yine aklî argümanlarla müşriklere karşı çıkmasını muhakkikliğe örnek göstermesi, bu kavrama yüklediği anlamı tespit etmemiz açısından önemlidir.⁵⁴ Felsefî kelâmın diğer temsilcisi Adududdî el-İcî (756/1355) de sefeleri gibi meseleleri delilleriyle araştıran anlamında muhakkik kelimesini cömertçe kullananlardandır.⁵⁵ Şerh ve hâşiye döneminin önemli kelâmcısı Teftâzânî’nin eserlerinde de muhakkik söyleminin yaygın olduğu⁵⁶ rahatlıkla ifade edilebilir.

“Muhakkik” söyleminin Eş’arî keliminde kullanılan yaygın bir söylem olduğu gibi Mâtürîdî kelâmının da oldukça yaygın kullandı-

⁴⁹ Ebû’l-Feth Tâcüddin (Lisânüddin) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *Nihâyetü’l-ikdâm fî ‘ilmi’l-keâm*, thk. el-Ferid Ceyyüm, 3. Bs (Kâhire: Mektebetü’s-Sekâfeti’-Diniyye, 2009), 92.

⁵⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, 1/112.

⁵¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Ġayb*, 3/626, 4/44, 7/9, 7/143, 8/268, 9/406, 12/543, 13/167.

⁵² Âmidî, *Gâyetü’l-merâm*, 9, 203, 132, 272; Ebû’l-Hasan Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fî uşûli’l-aḥkâm*, thk. Abdürrezzâk el-’Afifî (Beirut, Dimeşk, Lübnan: Mektebetü’l-İslâmiyye, ts), 2/188, 3/48, 3/263, 3/299, 4/137, 4/288.

⁵³ Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl*, 1/116, 3/244, 4/75, 4/136, 5/181.

⁵⁴ Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl*, 3/244.

⁵⁵ ‘Aduddullah ve’d-din ‘Abdurrahmân b. Ahmed el-İcî, *el-Mevâkıf fî ‘ilmi kelâm*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beirut: Darü’l-Ceyl, 1997), 1/82, 1/105, 1/169, 1/310, 1/473, 1/572, 2/594, 3/104, 3/426; Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâsıd*, 2/211.

⁵⁶ Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâsıd*, 1/47, 1/192, 1/214, 1/224, 1/288, 2/30, 2/57, 2/94, 2/211, 2/238, 2/290, 2/303.

ğını söyleyebiliriz. Mâtürîdîliğin önder ismi İmam Mâtürîdî hem tefsirinde hem de kelâm kitabında konuyu delilleri ile dikkatli bir şekilde değerlendiren âlimleri ifade ederken muhakkik ifadesinden faydalanmaktadır.⁵⁷ Takipçisi Ebü'l-Mu'in en-Nesefî de müellef varlıklara cisim denildiği görüşüne akli araştırma yapan âlimlerin karşı çıktığından ve nübüvvetle ilgili konulardan bahsederken, muhakkik ifadesini zikretmektedir.⁵⁸ Ömer en-Nesefî ise ilimlerin tasnifine dair telif ettiği eserinde marifet ehlinde muhakkiklerin ilim tasnifini açıklarken, hem başlıkta hem de metinde muhakkik kelimesini kullanmaktadır.⁵⁹ 'Alâüddin es-Semerķandî (ö. 539/1144) de Mâtürîdî'nin tefsiri üzerine yazdığı şerhte, efdaliyyet meselesini açıklarken resûl ve nebilerin meleklerin önde gelenlerinden, meleklerin önde gelenlerinin insanların avamından üstün olduğu şeklinde bir takım akli değerlendirmelerde bulunmakta, bu değerlendirmeleri de muhakkik kelâmcıların değerlendirmesi olarak aktarmaktadır.⁶⁰ Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (710/1310) tefsirinin bir yerinde bu kelimeyi gerçekleştiren⁶¹ anlamında kullanırken, Hz. Süleyman'ın ilah arayışını anlatan Neml Sûresinin 27/44. ayetini açıklarken de Hz. İbrahim'in yalan söyleyip söylemeyeceği konusunda muhakkik kelimesini kullanmakta ve muhakkik âlimlere göre Hz. İbrahim'in yalan söylemesinin ihtimal dışı olduğunu belirtmektedir.⁶² Buna göre onun burada muhakkik kelimesini delilleri hakkıyla değerlendirerek gerçeği anlayan kimseler anlamında kullandığı yorumu yapılabilir.

Muhakkik söyleminin aynı anlamda yeni ilm-i kelâm döneminde ve Cumhuriyet döneminde de sürdürüldüğünü görüyoruz. İzmirli İsmail Hakkı⁶³ (1859-1946), Seyyid Bey⁶⁴ (1873-1925) ve son dönem

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8/571, 9/300; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 335.

⁵⁸ Nesefî, *Tabşıratu'l-edille*, 1/185, 2/687, 2/702.

⁵⁹ Ebü'l-Hafş Necmeddin Ömer en-Nesefî, *Ma'la'u'n-nücüm ve cem'u'l-'ulüm*, thk. Muhammed Aminof (Taşkent: Dârü Câmîati Taşkent el-İslâmiyye li'n-neşr ve't-Tibâ'a, 2010), 1/5a-6b.

⁶⁰ 'Alâüddin es-Semerķandî, *Şerhu't-Te'vilât*, İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi, nr. 179, 231a.

⁶¹ 'Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvî (Beyrut: Dârü'l-Kalemi't-Tayyib, 1419), 2/423.

⁶² Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, 1419, 2/609.

⁶³ İsmail Hakkı İzmirli, *Mulahhas İlm-i Tevhîd* (İstanbul: Kanaat Matbaası, 1338), 125.

⁶⁴ Seyyid Bey, *Usûlü Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrade, Kazâ ve Kader* (İstanbul: Kader Matbaası, 1338), 15, 134.

âlimlerinden Muhammed İhsan Oğuz'un⁶⁵ (1887/1991) eserlerindeki ilgili ifadeleri bu söylemin bu dönemlerde de devam ettirildiğini göstermek bakımından yeterli olacaktır.

Ehl-i sünnet kelâmının gerek mütekaddimün, gerek müteah-hirün, gerekse yeni ilm-i kelâm dönemi eserlerinde muhakkik ifadesinin kullanımına dair zikrettiğimiz bu bilgiler, muhakkik söyleminin Ehl-i sünnet kelâmının başlangıç yıllarından itibaren mevcut olduğunu göstermektedir.

Günümüz bazı araştırmacıları tahkik, tetkik, tefekkür, tedebbür gibi felsefî kavramları kullanmasından hareketle “muhakkik” kavramının kullanımını Râzî'den başlatmış, onun takipçileri tarafından da sürdürüldüğünü iddia etmişlerdir.⁶⁶ Objektif araştırma ve değerlendirme metodunu muhakkik kavramı üzerinden Râzî ve sonrasına hasreden bu değerlendirmenin yanlışlığı yukarıda zikredilen örneklerle ortaya çıkmıştır.

Ehl-i sünnet kelâmcılarının “muhakkik” kavramının kullanımına ait yukarıda zikredilen tespitler, iddia edilenin tersine muhakkiklik söyleminin belli bir döneme ait bir söylem olmadığını göstermektedir. Bu tespitimizi destekleyen en güzel deliller yine Râzî sonrası felsefî kelâm âlimleri Âmidî, Teftâzânî ve Cürcânî'nin ifadeleridir. Âmidî, bir Şafîi fakih Muhammed b. Kaffâl (365/976) ile Cüveynî ve Gazzâlî'yi Eş'arîlerin muhakkik âlimler olarak kabul etmektedir.⁶⁷ Cürcânî de mütekaddimün kelâmcıları Halîmî ve Gazzâlî'yi muhakkik isimler olarak takdim etmektedir.⁶⁸ Teftâzânî ise baba-oğul Cubbâiler⁶⁹ ile bazı mütekaddimün dönemi kelâmcılarını da muhakkik kelâmcılar olarak zikretmektedir.⁷⁰ Yine Teftâzânî'nin Buhârî (256/870), Müslim (261/875) ve Vâkıdî (207/823) gibi değil felsefeye, reye bile tahammülü olmayan Ehl-i hadis âlimlerini de muhakkik diye nitelemesi, muhakkiklik kullanımı ile felsefeyle uğraşmanın ilgisinin olmadığını göstermektedir.

⁶⁵ Muhammed İhsan Oğuz, *Mufaşşal Kazâ ve'l-Kader* (İstanbul: Oğuz Yayınları, 2019), 23, 24, 122.

⁶⁶ Tahsin Görgün, “Fahreddin er-Râzî Ekolü ve İbn Haldûn”, 51; Eşref Altaş, “İbn Sinâ Felsefesi ve Eş'ariyye Kelâmı Arasında Fahreddin er-Râzî'nin Yöntemi”, 146.

⁶⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/188, 4/137.

⁶⁸ 'Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 3/562,563.

⁶⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 2/238.

⁷⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 1/3.

Diğer taraftan kelâm ilminde muhakkik kavramının ifade ettiği anlam bakımından Râzî özelinde bir tespitte bulunmak gerekirse, Râzî'nin kelâmdaki tahkik metoduna felsefeyi dâhil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü o, dinî amaçlarla felsefeyi Ehl-i sünnet kelâmına sokarak, hem kelâmın felsefeyi içine alan temellendirici bir muhteva kazanmasına sebep olmuş⁷¹, hem de o zamana kadar var olan felsefe karşıtlığını reddetmiştir. Bu sebeple Râzî'nin Ehl-i sünnet kelâmında zaten eskiden beri mevcut olan tahkik metoduna felsefeyi dâhil etmesi, etkileri günümüz İslâm dünyasında da hissedilen bir hizmet olarak anmak için yeterlidir.

Yukarıda sıralanan şüpheden vareste örnekler muhakkik söyleminin, objektif araştırma ve sorgulamalarla gerçeği samimiyetle ve titizce arayan âlimleri ifade etmek için, Ehl-i sünnet kelâmının her döneminde kullanılan yaygın bir söylem olduğunu ortaya koymaktadır.

2.2. Muhakkik Söylemi Sadece Kelâmcılar İçin Kullanılan Bir Söylem midir?

Kelâm kitaplarında sıkça kullanılan muhakkik kavramı ile kastedilen şeyi anlamak için belirlenmesi gereken bir konu da bu kavramın bu eserlerde hangi disiplin/disiplinler için kullanıldığını belirlemekten geçmektedir. Bu soruya cevap bulmak için içinde muhakkik ifadesi kullanılan eserlerde bu ifadenin hangi disiplinleri kapsadığına dair tespitlerde bulunmak gerekmektedir.

Gazzâli'nin "kelâmcılardan muhakkik olanlar"⁷² ifadesinden kelâm âlimlerini muhakkik olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayırdığı anlaşılmaktadır. Aynı tavrı, takipçisi Şehristânî'nin iki ilah olması ihtimalini değerlendiren satırlarında kurduğu "kelâmcılardan muhakkik olanlar dedi ki:..."⁷³ ifadesinde de görmek mümkündür. Şehristânî yaratmada cisimlerin rolünü tartıştığı bir pasajda da bir cismin başka bir cisim üzerinde yaratmaya etkisini kabul etmemenin Müslümanların kanaati olduğunu, muhakkik olan felsefecilerin de aynı kanaati paylaştığını söylemektedir.⁷⁴ Gazzâli ve Şehristânî'nin bu ifadelerinden onların muhakkikliği sadece kelâm-

⁷¹ Hakan Coşar, "13. Yüzyıl İslam Düşüncesi Felsefi Kelam Geleneği: Seyfeddin el-Âmidî Örneği", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol vd. (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2014), 653.

⁷² Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâli, *el-Münkızu mine'd-dalâl*, thk. Muhammed Muhammed Câbir (Beyrut: Mektebetü's-Sekâfe, ts), 1/14.

⁷³ Ebü'l-Feth Tâcüddin (Lisânüddin) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-keâm*, thk. el-Ferid Ceyyüm, 3. Bs (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2009), 92.

⁷⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/112.

cılara ait bir kavram olarak görmedikleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bu ifadeleri tüm kelâmcıları ve tüm felsefecileri muhakkik olarak tavsif etmediklerini de göstermektedir. Buna göre sırf kelâmla veya felsefe ile uğraşmak muhakkik olmak için yeterli görülmemektedir.

Râzî'nin de muhakkik kavramını sadece bir alana has kullanmadığı görülmektedir. Onun, "felsefecilerin muhakkikleri"⁷⁵, "ashabımızdan (Eş'arilerden) muhakkik olanlar"⁷⁶, "edebiyatçılardan muhakkikler"⁷⁷, "tefsircilerden muhakkik olanlar"⁷⁸, "nahivcilerden muhakkik olanlar"⁷⁹, "mütekellimlerden ve müfessirlerden muhakkikler"⁸⁰, "hukemâdan muhakkikler"⁸¹, "âriflerden muhakkik olanlar"⁸², "tecrübecilerin muhakkikleri"⁸³, ifadeleri muhakkik vasfını birçok disiplin için kullandığını göstermektedir.

Râzî kelâmının önemli takipçileri Âmidî, Beyzâvî ve İcî'de de aynı kullanımın örneklerini görmek mümkündür. Âmidî, muhakkikliği sadece kelâm ilmiyle sınırlandırmayıp, fıkıh usulü ilmi için de kullanırken,⁸⁴ Beyzâvî'nin tüm disiplinleri içine alan muhakkik âlim ifadesinin yanısıra, "dilcilerin muhakkikleri"⁸⁵ şeklinde bir ifade zikrettiği görülmektedir.

Beyzâvî gibi, Mâtürîdî kelâmcısı Ebü'l-Hafs Ömer en-Nesefî de bu kavramı farklı disiplinler için kullanan bir isimdir. Nesefî, mutasavvıfların ilim tasnifinden bahsederken, mutasavvıflar için muhakkik tavsifinde bulunmaktadır.⁸⁶ Aynı gelenekten Ebü'l-Berekât en-Nesefî ise dil âlimleri için muhakkik sıfatını kullanmaktadır.⁸⁷ Nesefî tefsirinde Allah'ın fitratını "elest bezmi" çerçevesinde açıklarken, tefsircilerin muhakkik olanlarının bu fikirde olduğunu söyleyerek muhakkikliği tefsir alanı için de kullanmaktadır.⁸⁸

⁷⁵ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ġayb*, 2/420, 12/515.

⁷⁶ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ġayb*, 8/320.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ġayb*, 28/71.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ġayb*, 5/344.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ġayb*, 12/444.

⁸⁰ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ġayb*, 18/440.

⁸¹ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ġayb*, 19/23, 20/287, 29/351.

⁸² Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ġayb*, 26/446.

⁸³ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ġayb*, 28/17.

⁸⁴ Âmidî, *el-İḥkâm*, 4/288.

⁸⁵ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/116, 4/75.

⁸⁶ Nesefî, *Maḳla'u'n-nücüm*, 1/5a-6b.

⁸⁷ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve ḥaḳâiku't-te'vîl*, 1419, 2/399.

⁸⁸ 'Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve ḥaḳâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2018), 617.

İci'nin "ilahiyat ve hendese ilimlerinde muhakkik olan faziletli kimseler"⁸⁹ ifadesiyle muhakkikliği kelâm dışında farklı bilim dalları için de kullandığı görülmektedir. Meseleleri delilleriyle araştıran anlamında muhakkik kelimesini cömertçe kullanan İci,⁹⁰ müfessir, dil âlimi ve ahlâk felsefecisi Râgıp el-İsfahânî'yi (5. yy/11.yy), Hanefî fıkıh âlimi Ebû Zeyd ed-Debûsî'yi (430/1039)⁹¹ Şafîî fakihî Muhammed b. Kaffâl⁹² muhakkik olarak nitelemektedir. Dolayısıyla onun muhakkikliği tefsir, felsefe, fıkıh matematik, dil disiplinleri için de kullandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Teftâzânî de "kelâmcılardan ve felsefecilerden muhakkik olanlar"⁹³, "felsefecilerden ve İslâm ehlinde muhakkik olanlar"⁹⁴ ifadeleriyle muhakkik sıfatını farklı disiplinler için kullanmaktadır. Yine Teftâzânî Buhârî, Müslim ve Vâkıdî gibi Ehl-i hadis âlimleri muhakkik muhaddis olarak zikrederek⁹⁵ muhakkiklik nitelemesini hadis alanında da kullanmıştır.

Bu tespitler ışığında Ehl-i sünnet kelâmcılarının muhakkikliği kelâm ilminin yanı sıra farklı ilim dalları için de kullandığı söylenebilir. Bu ilim dalları içinde ilâhiyât ilimlerinin yanı sıra felsefe ve matematik gibi disiplinlerin de zikredilmesi dikkat çekicidir. Bu kullanım, muhakkik kavramının teolojik alanla sınırlı bir kavram olmadığını İslâm kelâmcılarının ağzından ifade edilmesidir.

2.3. Muhakkik Söylemi Belli Bir Din, Mezhep veya Zümreye Ait Bir Söylem midir?

Konunun din, mezhep ve belli zümreler açısından değerlendirilmesi de muhakkik söyleminin hususiyetlerinin tespiti bakımından önemlidir. Bu sebeple konunun bu açıdan da aydınlatılması bakımından yeterli olacağını düşündüğümüz sayıdaki âlimin örnek kullanımları zikredilerek gerekli tespitler yapılacaktır.

Gazzâlî'nin "Ehl-i hak'tan muhakkik olanlar"⁹⁶ ifadesi kendisinin de içinde olduğu doğru yolda olanlar arasında muhakkik olanlar ve olmayanlar şeklinde bir tasnife gittiğini göstermektedir. "Din âlimle-

⁸⁹ İci, *el-Mevâkıf fi 'ilmi kelâm*, 1/105.

⁹⁰ İci, *el-Mevâkıf fi 'ilmi kelâm*, 1/82, 1/169, 1/310, 1/473, 1/594, 2/572, 3/104, 3/426.

⁹¹ İci, *el-Mevâkıf fi 'ilmi kelâm*, 3/479.

⁹² Âmidî, *el-İhkâm*, 2/188, 4/137.

⁹³ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, 1/47, 1/192, 1/214, 1/224, 1/288, 2/57, 2/211.

⁹⁴ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, 2/211, 2/30, 2/303.

⁹⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, 2/290.

⁹⁶ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, 1/67.

rinden muhakkik olanlar”⁹⁷ ifadesi de hem din âlimleri arasında muhakkik olmayanların olduğuna hem de din alanı dışından da muhakkik olan âlimlerin varlığına inandığını göstermektedir.

Râzî ise peygamberimizin amcası İbn Abbas (68/687-88), Hasan, Ebû Müslim el-İsfahânî (322/934), Vâhidî (468/1076) ve Zemaşşeri’yi muhakkik şahsiyetler olarak zikretmektedir.⁹⁸ Bu isimlerden Hasan’ın kim olduğuna dair metinde bir ipucu bulamasak da bu kişinin Hasan el-Başrî olduğu düşünülebilir. Ebû Müslim el-İsfahânî ile Zemaşşeri’nin ise Mu’tezile mezhebine mensup oldukları bilinmektedir. Buradan hareketle Râzî’nin muhakkik kavramını mezhepler üstü bir kavram olarak kabul ettiği sonucu çıkarılabilir.

Âmidî’nin muhakkik olma vasfını Müslüman âlimler için kullandığı gibi geçmiş şeriatlere tâbi teist âlimler için de kullandığı görülmektedir. Bu konuya vâcibü’l-vücûdun varlığı konusunda değinen Âmidî, farklı şeriatlere tâbi muhakkik âlimlerin vâcibü’l-vücûdun varlığı hakkında hemfikir olduklarını söylemektedir.⁹⁹ Aynı şekilde Allah’tan başka yaratıcının olmaması konusunu açıklarken de müslim veya gayri müslim veyahut da başkalarından muhakkik grupların tek yaratıcının Allah olduğu fikrini savunduğunu söylemekte, muhalif olarak da kendi fiillerini yaratması sebebiyle insanın da yaratıcı diye isimlendirilebileceğini söyleyen Mu’tezile, Seneviyye, Münecimiyye gibi bazı inanç gruplarını saymaktadır.¹⁰⁰ Felsefi kelâm döneminin önemli temsilcilerinden biri olarak onun bu tavrı, muhakkik âlim kavramının müslim ve gayri müslim kesimleri kapsadığını göstermesi, bu kavrama İslâm üstü bir anlam yüklenmesi bakımından önemlidir.

Âmidî “Hak ehli’nden muhakkiklerin Allah için el-göz gibi organların atfedilmesine karşı çıktığını”¹⁰¹ söylemektedir. Gazzâlî ile aynı ifadeyi kullanması onun da kendisinin mensubu olduğu Hak ehli’ne dâhil âlimler arasında muhakkik olanlar ve olmayanlar şeklinde bir ayırım yaptığını göstermektedir. Bu durumda onun, aynı fikri/mezhebi paylaştığı âlimler hakkında değerlendirmelerini tarafsız ve dikkatli yapan ve yapmayan şeklinde bir tasnifte bulunduğu söylenebilir. Bununla beraber Âmidî’nin muhakkikliği sadece kendisi gibi düşünenler için kullanmadığını gösteren örnekleri çoğaltmak mümkündür. Onun “hem kendi ashabımızdan hem de başka grup-

⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâu ’ulûmi’d-dîn*, 2/258.

⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 5/241, 5/255.

⁹⁹ Âmidî, *Gâyetü’l-merâm fi ’ilmi’l-keâm*, 9.

¹⁰⁰ Âmidî, *Gâyetü’l-merâm fi ’ilmi’l-keâm*, 203.

¹⁰¹ Âmidî, *Gâyetü’l-merâm fi ’ilmi’l-keâm*, 132.

lardan muhakkik olanlara göre...”¹⁰², “Allah’a inananlardan muhakkik olanlar...”¹⁰³ “Mu’tezile’den muhakkik olanlar”¹⁰⁴ ifadeleri muhakkikliği bir dine veya bir mezhebe mahsus olarak kullanmadığını göstermektedir. Yine Âmidî’nin Kaffâl, Cüveynî ve Gazzâlî’yi Eş’arîlerin muhakkik âlimlerinden, Kâdî Abdülcabbâr’ı da Mu’tezile’den bir muhakkik âlim olarak kabul etmesi¹⁰⁵ onun katında muhakkikliğin mezhebî bir kullanım olmadığını gösteren bir başka delildir.

İcî, temenni ile iradenin birbirinden farklı olduğunu anlatırken, Eş’arîlerin ve Mu’tezile’nin muhakkik olanlarının bu hususta ittifak ettiğini söylemektedir.¹⁰⁶ Buna göre İcî kendi mezhebi ile beraber Mu’tezile için de bu nitelemeyi kullanarak kavramın mezhebî bir kavram olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan “âlimler arasından muhakkik olanlar”¹⁰⁷ ifadesi onun âlimler arasında da tahkik açısından bir ayrıma gittiğini göstermektedir. Allah’ın hakikatının bilinip bilinemeyeceği meselesini ele alırken de “İslâmî fırkalardan ve gayri İslâmî fırkalardan muhakkik olanlara göre Allah’ın hakikatı bir beşer tarafından bilinemez”¹⁰⁸ derken, muhakkikliği gayri Müslimlere de nispet etmektedir. Yine İcî’nin Halîmî, Gazzâlî, Râğîb el-İsfahânî, Ebû Zeyd ed-Debûsî, Mu’tezile’den Muammer b. Abbâd’ı (215/830) muhakkik âlim olarak kabul ettiği¹⁰⁹ ifadeleri onun fikir dünyasında muhakkik kavramının din ve mezhep üstü bir kavram olduğunu göstermektedir.

Teftâzânî’nin “Mu’tezile’den muhakkik olanlar”¹¹⁰, “âlimlerin muhakkik olanları”¹¹¹, “ashabımızdan muhakkik olanlar”¹¹², “milletin (İslam dininin) muhakkikleri”¹¹³ “İslam âlimlerinden muhakkikler”¹¹⁴ İslâm ehlerinden muhakkik olanlar”¹¹⁵ ifadeleri, İcî için yaptı-

¹⁰² Âmidî, *el-İhkâm*, 3/299.

¹⁰³ Âmidî, *Gâyetü’l-merâm*, 272.

¹⁰⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/179.

¹⁰⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/188, 4/137.

¹⁰⁶ İcî, *el-Mevâkıf fi ’ilmi kelâm*, 2/110.

¹⁰⁷ İcî, *el-Mevâkıf fi ’ilmi kelâm*, 1/114, 1/316.

¹⁰⁸ İcî, *el-Mevâkıf fi ’ilmi kelâm*, 3/205.

¹⁰⁹ İcî, *el-Mevâkıf fi ’ilmi kelâm*, 3/479.

¹¹⁰ Teftâzânî, *Şerhu’l-Mağâşid*, 2/94.

¹¹¹ Teftâzânî, *Şerhu’l-Mağâşid*, 2/110.

¹¹² Teftâzânî, *Şerhu’l-Mağâşid*, 2/154.

¹¹³ Teftâzânî, *Şerhu’l-Mağâşid*, 2/211.

¹¹⁴ Teftâzânî, *Şerhu’l-Mağâşid*, 2/213.

¹¹⁵ Teftâzânî, *Şerhu’l-Mağâşid*, 2/211, 2/30, 2/303.

ğımız tespitlerin aynısının Teftâzânî için de geçerli olduğunu göstermektedir.

Bununla beraber İcî ve Teftâzânî'nin eserlerinde, meselelerin iyi anlaşılabilmesi açısından meseleleri tüm açıklığı ile ortaya koymak anlamında tahkik metodunun önemi üzerinde önemle durdukları görülmektedir. Kendilerinden önceki bazı âlimleri de bunu yapmadıkları, konuları gereksiz ifadelerle ve tekrarlara boğdukları için eleştiren bu âlimlerin tahkik metodunu veya muhakkikliği belli bir dönem veya belli kişiler için sınırlandırması söz konusu değildir.¹¹⁶

Ebü'l-Berekât en-Nesefî de tefsirinde A'râf Suresinin 174. âyetini açıklarken, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrattan bahsederek, konuyu "elest bezmî" açısından açıklamakta ve "tefsircilerin muhakkik olanlarının" bu fikirde olduğunu söylemektedir. Ona göre bu muhakkik âlimler Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (333/944), Arap dil âlimi ve müfessir Ebû İshâk İbrâhîm ez-Zeccâc el-Bağdâdî (311/923) ve ünlü Mu'tezile müfessiri Zemaşşerî (538-1144)'dir.¹¹⁷ Nesefî'nin kendi mezhebinden olanların yanısıra farklı mezheplere mensup âlimleri, hatta Mâtürîdilerce çoğunlukla eleştirilen bir mezhep olan Mu'tezile'nin mensubu Zemaşşerî'yi bile muhakkik olarak kabul etmesinden hareketle onun da muhakkik kavramını mezhebî bir kavram olarak görmediği sonucu çıkarılabilir.

Yukarıda mezkûr örnek kullanımlar, Ehl-i sünnet kelâmındaki muhakkik söyleminin sadece Müslümanlar arası bir ifade şekli olmadığını, bilakis tarafsız ve etraflı değerlendirmeler yapan diğer din mensupları için de kullanıldığını göstermektedir. Ehl-i sünnet kelâmcılarının bu söylemi dinler ve mezhepler üstü bir kavram olarak kullanmalarından hareketle muhakkik âlim kimliğinin "dinsel ve mezhepsel sâiklerden bağımsız olarak meseleleri tarafsız, titiz ve etraflıca değerlendiren, böylece hakikate vâkîf olan âlim" kimliği olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan bu söylemin farklı inanç gruplarında olursa da muhakkiklik atfedilen kişinin takdir edildiğini belirten bir ifade tarzı olarak kabul etmek de mümkündür.

Sonuç

Ehl-i sünnet kelâm kitaplarında sıkça geçen "muhakkik" söyleminin hususiyetlerinin belirlenmesi amacıyla yaptığımız bu çalışmada öncelikle "tahkik" kelimesinin sözlük anlamı belirlenmiş, sonra Ehl-i sünnet kelâmcılarının bu kavrama dair kullanımları incelenmiştir. Daha sonra da "tahkik" kelimesinin anlamından ha-

¹¹⁶ İcî, *el-Mevâkıf fî 'ülmî kelâm*, 1/22-25; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 1/6

¹¹⁷ 'Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve haqâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2018), 617.

rekette “muhakkik” kavramının anlamı ve kelâm kitaplarındaki kullanımına dair incelemeler yapılmıştır. Mütakellimlerin “muhakkik” kavramını, meseleyi delilleri ile tarafsızca ve tüm ihtimalleri değerlendirecek şekilde ortaya koymak suretiyle konunun hakikatine vakıf olan âlim anlamında bir sıfat olarak kullandıkları görülmüştür.

“Muhakkik” kavramını tanımaya yönelik bu inceleme özellikle üç soru etrafında yapılmıştır. Bunlardan ilki muhakkik söyleminin belli bir döneme ait olup olmamasıdır. İkincisi, bu kullanımın sadece kelâm ilmine ait olup olmadığıdır. Üçüncüsü ise, bu ifadenin belli bir din veya mezhep mensupları için kullanılıp kullanılmadığıdır. Bu üç soru Ehl-i sünnet kelâmının her dönemine ait kelâm âlimlerinin eserlerinden elde edilen bilgilerle cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Çalışma sonunda muhakkik söyleminin Ehl-i sünnet kelâmının herhangi bir dönemine ait söylem olmadığı, bilakis bu dönemlerin hepsinde söz konusu edilen bir söylem olduğu dönemin kelâmcılarının eserlerinden yapılan tespitlerle gösterilmiştir. Bu söylemin Râzî ile başladığı, daha sonra da takipçileri tarafından sürdürüldüğü iddiasına da değinilerek, muhakkik nitelemesinin Ehl-i sünnet kelâmında Râzî’den çok önce mevcut olduğu mütakaddimün dönemi kelâmcılarının eserlerinden yapılan tespitlerle ortaya konulmuştur. Ayrıca bu tespitimiz Âmidî, Teftâzânî, Cürçânî gibi müteahhirün kelâmcıların, mütakaddimün kelâmcıları muhakkik olarak niteleyen ifadeleriyle desteklenmiştir. Bununla beraber Râzî’nin kelâm ilminde eskiden beri var olan tahkik metoduna felsefeyi dâhil ettiği de söylenmiştir.

Ortaya çıkan diğer husus ise muhakkik söyleminin sadece kelâm ilmi ile uğraşan âlimlerle sınırlı olarak kullanılmadığıdır. Bu söylemin kelâm dışında tefsir, fıkıh, hadis, tasavvuf gibi ilahiyat alanına dâhil disiplinler için söz konusu edildiği gibi felsefe, dil bilimi, matematik gibi ilahiyat dışı disiplinler için de söz konusu edildiği görülmüştür.

Ortaya çıkan diğer husus ise kelâm kitaplarındaki “muhakkik” kullanımının sadece belli bir dine veya belli bir mezhebe veyahut da herhangi bir zümreye ait kullanım olmadığıdır. Buradan hareketle muhakkik kavramının dinler ve mezhepler üstü bir kavram olduğu görülmüştür. Bu sebeple bu kavramın mezhebî taassuptan bağımsız değerlendirme yapabilen âlimlerin bir sıfatı olduğu, bu açıdan bir övgü sözü olduğu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

‘Alâüddîn es-Semerķandî. *Şerhu’t-Te’vîlât*. İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi, 179.

Âmidî, Ebü’l-Hasan Seyfeddîn. *el-İhkâm fî uşûli’l-ahkâm*. Thk. Abdürrezzâk el-’Afîfî. 4 Cilt. Beyrut, Dimeşk, Lübnan: Mektebetü’l-İslâmiyye, ts.

Âmidî, Ebü’l-Hasan Seyfeddîn. *Gâyetü’l-merâm fî ‘ilmi’l-keîâm*. Thk. Hasan Maḥmûd ‘Abdülhamîd. Kâhire: el-Cumhuriyetü’l-Arabiyyetü’l-Müttahide el-Meclisü’l-A’lâ li Şuûni’l-İslâmiyye, 1391.

Bağdâdî, Ebû Maḥşûr ‘Abdülkâhir b. Tâhir. *el-Farḳ beyne’l-firâk*. Beyrut: Dârü’l-Âfâkı’l-Cedîde, 1977.

Bağdâdî, Ebû Maḥşûr ‘Abdülkâhir b. Tâhir. *Uşûlu’d-dîn*. Thk. Muhammed Muḥyiddîn ‘Abdülhamîd. İstanbul: Matbaatü’d-Devle, 1928.

Bâkıllânî, Kâdî Ebû Bekir b. Tayyib. *el-İnşâf fî mâ yecibu i’tikâdühü ve lâ yecüzü’l-cehlü bih*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kâhire: Mektebetü’l-Ezheriyyetü li’t- Turâs, 2000.

Beyzâvî, Kâdî Nâşıruddîn ‘Abdullah b. ‘Ömer. *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’âşli. Beyrut: Darü İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1418.

Cürcânî, ‘Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü’t-Ta’rifât*. Thk. Muhammed ‘Abdurrahmân el-Mar’âşli. 3. Bs. Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 2012.

Cürcânî, ‘Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu’l-Mevâkıf*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Cüveynî, Ebü’l-Me’âlî ‘Abdûlmelik. *et-Telḥîs fî uşûli’l-fıkḥ*. Thk. ‘Abdullah Cûlem el-Nebâlî - ve Beşir Ahmed el-Umri. 3 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, ts.

Cüveynî, Ebü’l-Me’âlî ‘Abdûlmelik. *Kitâbü’l-İrşâd ilâ kavâi’i’l-edille fî uşûli’l-i’tikâd*. Thk. Es’ad Temîm. Beyrut: Müessesetü Kütübi’s-Sekâfe, 1985.

Coşar, Hakan. “13. Yüzyıl İslam Düşüncesi Felsefi Kelam Geleneği: Seyfeddin el-Âmidî Örneği”. *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*. ed. Murat Demirkol vd.. 650-662. Yıldırım Beyazıd Üniversitesi Yayınları, 2014.

Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "Vaşiyetü Ebî Hanîfe". *Ebû Hanîfe'nin Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 12. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016.

Eş'ari, Ebû'l-Hasan. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-muşallîn*. Thk. Hellmut Ritter. 3. Bs, 1 Cilt. Wiesbaden: en-Neşerâtü'l-İslâmiyye li Cem'iyyeti'l- Müsteşrikîn el-İlmâniyye, 1980.

Eşref Altaş. "İbn Sinâ Felsefesi ve Eş'ariyye Kelâmı Arasında Fahreddin er-Râzî'nin Yöntemi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 36/1 (2009): 135-150.

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Thk. Abdullah Muhammed el-Halîlî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. Thk. Hamza b. Züheyr Hâfız. Medinetü'l-Münevver: el-Camiatül İslamiyye Külliyyetü'ş-Şer'iyye, t.y.

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *el-Münkızu mine'd-dalâl*. Thk. Muhammed Muhammed Câbir. Beyrut: Mektebetü's-Sekâfe, ts.

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *Tehâfütü'l-felâsife*. Thk. Süleyman Dünya. Kâhire: Dârü'l-Marife, ts.

Halîmî, Ebû 'Abdullâh Hüseyin. *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*. Thk. Hilmi Muhammed Fûde. 3 Cilt. b.y.: Dârü'l-Fikr, 1979.

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Aḫmed. *Mu'cemü makaâyisü'l-lüḡa*. Thk. Abdüsselâm Muhammed hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dârü'l-Fikr, 1979.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed. *Tefsîru İbn Fûrek*. Thk. 'Âtîf b. Kâmil b. Şâlih Buḫârî - 'Abdülkâdir Bendevîş - ve Süheyime b. Muhammed. Su'ûdî Arabistan: Câmiatü Ümmî'l-Kurâ, 1430.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. "Lisânü'l-'Arab". *k-v-n*. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.

İcî, 'Aḫudullah ve'd-dîn 'Abdurrahmân b. Aḫmed. *el-Mevâkıf fi 'ilmi kelâm*. Thk. Abdurrahman Umeyre. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Ceyl, 1997.

İsferâyini, Ebû'l-Muzaffer. *et-Tabşîr fi'd-dîn ve temyüzü'l-fırakati'n-nâciyeti ani'l-fırakî'l-hâlikîn*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût. Lübnan: Âlimü'l-Kütüb, 1983.

İsferâyini, Ebü'l-Muzaffer. *et-Tabşîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkati'n-nâciyeti ani'l-fırakı'l-hâlikîn*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. 2. Bs. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Mulahhas İlm-i Tevhîd*. İstanbul: Kanaat Matbaası, 1338.

Kâdi Abdülcebbâr. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. Thk. Muhammed Hızır Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

Kâdi Abdülcebbâr. *Şerhu'l-uşûli'l-hamse*. Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

Kuleynî. *el-Kâfi*. Thk. Ali Ekber el-Ğaffârî. Tahran: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1363.

Kummî, Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Ali İbn Bâbeveyh. *Risâletü'l-i'tikâdâti'l-imâmiyye*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. Thk. Fethullah Huleyf. 3. Bs. İskenderiyye: Dârü'l-Câmiâti'l-Mısriyye, ts.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. Thk. Mecdi Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Muhammed İhsan Oğuz. *Mufaşşal Kazâ ve'l-Kader*. İstanbul: Oğuz Yayınları, 2019.

Nesefî, 'Abdullah b. Aḥmed b. Maḥmud Ebü'l-Berekât. *Medâri-kü't-tenzîl ve ḥaḳâiku't-te'vîl*. Thk. Yusuf Ali Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kalemi't-Tayyib, 1419.

Nesefî, 'Abdullah b. Aḥmed b. Maḥmud Ebü'l-Berekât. *Medâri-kü't-tenzîl ve ḥaḳâiku't-te'vîl*. Thk. Yusuf Ali Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2018.

Nesefî, Ebü'l-Hafş Necmeddin 'Ömer. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. Thk. Mâhir Edib Habbûş - ve Fâdî el-Mağribî. 15 Cilt. Kâhire: Darü'l-Lübâb, 2019.

Nesefî, Ebü'l-Hafş Necmeddin 'Ömer. *Maḳla'u'n-nücûm ve cem'u'l-'ulûm*. Thk. Muhammed Aminof. 2 Cilt. Taşkent: Dârü Câmiâti Taşkent el-İslâmiyye li'n-neşr ve't-Tibâ'a, 2010.

Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *et-Temhîd fi uşûli'd-dîn*. Thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't- Turâs, 2006.

Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *Tabşîratu'l-edille fi uşûli'd-dîn*. Thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ. Kâhire: el-

Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezîretü li'n-Neşr ve't-Tevz'î', 2011.

Râzî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'Ömer Faḥreddîn. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.

Râzî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'Ömer Faḥreddîn. *Muḥaşşalu efkâri'l-müteḳaddimîn ve'l-müteahḫirîn mine'l- 'ulemâi ve'l-ḥukemâi ve'l-müteḳellimîn*. Thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. Tunus: Külliyyetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.

Seyyid Bey. *Usûlü Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrâde, Kazâ ve Kader*. İstanbul: Kader Matbaası, 1338.

Şehristânî, Ebû'l-Fetḥ Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muḥammed b. 'Abdîlkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-niḫal*. Thk. Emir Ali Mehna - Ali Hasan Faur. 3. Bs, 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1993.

Tahsin Görgün. "Fahredden er-Râzî Ekolü ve İbn Haldûn". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 17 (2007): 49-78.

Teftâzânî, Mes'ud b. 'Ömer b. 'Abdillâh Sa'düddîn. *Şerhu'l-Maḳâşid fi 'İlmi'l-Kelâm*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Me'ârifî'n-Nu'mâniyye, 1401.

Summary

Our study is shaped around the concept of “muḥaqqiq” used in the books of Ahl al-Sunnah kalam. The word “muḥaqqiq” is derived from the Arabic verb ḥ-ḳ-ḳ. This is a word that expresses the subject from the “tafil” form of this verb. The word “taḥqīq” means to deal with it, to come up, to demonstrate the issue by proving it with evidence, to search for the truth, to investigate, to examine, to accept it correctly. Since the meaning of this word to appear is a concept related to existence, we think that the word “muḥaqqiq” does not have this meaning. In this case, the word muḥaqqiq means the person/scholar who makes a decision by evaluating the issue thoroughly with evidences. So, it has been determined that the theologians of Ahl al-Sunnah also use the concept of “muḥaqqiq” in the sense of the scholar who is the foundation of the truth by evaluating the issue both objectively and with evidences.

This study, which aims to recognize the concept of “muḥaqqiq”, was made especially around three questions. The first of them is whether the concept of “muḥaqqiq” is a concept of a certain period. The second is whether this expression is a theological phrase. The third is whether this phrase belongs to a certain religion or sect. These three questions were tried to be answered with the information obtained from the works of the kalam of the Ahl al-Sunnah. When the answer to the first question, it was seen that the word “muḥaqqiq” was generously used by Ahl al-Sunnah theologians. For example, Abū Mansūr al-Māturīdī, Abū Abd Allah al-Ḥalīmī (403/1012), Abū Bakr al-Bāḳillānī (403/1013), Abū'l-Muzaffar al-Īsfarayīnī (471/1078), Gazzālī, Abū'l-Mu'in al-Nasafī, Abū'l-Barakāt al-Nasafī (710/1310), Sayf al-dīn el-Āmidī (631/1233), Nasr al-dīn al-Bayzāvī (685/1286) are some of them. In addition, the later theologians such as Īcī, Teftāzānī and Cūrcānī have mentioned Halīmī (403/1012), Gazzālī (505/1111), Īsfahānī (5/11.century), Buḥārī (256/870), Müslim (261/875), Vākıdī (207/823), Kaffal (365/976), Debūsī (430/1039) as muḥaqqiq. This situation tells us that the concept of muḥaqqiq is not a concept of a period of the Ahl al-Sunnah, but rather a concept used in every period of kalam. On the other hand, the claim that this discourse started with Rāzī and was continued by his followers was also evaluated in this study. It has been demonstrated by the determinations made from the books of the previous theologians that the characterization of "Muḥaqqiq" existed before Rāzī in the Ahl al-Sunnah kalam books. However, it was emphasized that Rāzī added philosophy to the method of taḥqīq that has existed in previous kalam books. In our study, it was revealed that the word “muḥaqqiq” is a word that is not used only for scholars dealing with theology. The theologians of Ahl al-Sunnah

have used the concept of "muḥaqqiq" for disciplines such as tafsir, fiqh, hadith, and sufism, apart from kalam. In addition, they used this concept for non-theological disciplines such as philosophy, linguistics and mathematics. There are statements that show this in the works of both previous and later theologians. Expressions such as "muḥaqqiqs from theologians", "muḥaqqiq philosophers", muḥaqqiqs from the men of letters, muḥaqqiqs from our friends (Ash'arians)", "muḥaqqiqs from the commentators", "muḥaqqiqs from (Arabic) grammarians", "muḥaqqiqs from the sufism", "muḥaqqiqs from the linguists", "muḥaqqiq scholars from theology and mathematics" can be given as examples. This is the fact that the concept of muḥaqqiq is not limited to the theological field and it is expressed through the mouth of the Islamic theologians.

The other issue that arising is that the use of "muḥaqqiq" in kalam books is not only a particular religion, sect or emerald use. The kalam scholars of Ahl al-Sunnah did not use their muḥaqqiq expression only to their own sectarian scholars. It was seen that some scholars from Mu'tezile, which is a criticized denomination, are qualified in this capacity. Mu'ammār b. Abbād (215/830) and Zamahsharī (538-1144) from Mu'tazilah are among them. It was also observed that the concept of muḥaqqiq was not only used for Muslims. The expressions such as "muḥaqqiqs from religious scholars", "muḥaqqiqs from other religions", "muḥaqqiqs from Muslim and non-Muslim or from other groups", "muḥaqqiqs from those who believe in Allah ...", "muḥaqqiqs from the Islamic groups and from the non-Islamic groups" shows that it is also used for scholars from different religions. From this point of view, the concept of muḥaqqiq is a concept independent from religions and sects.

For this reason, it is thought that this concept is an adjective of scholars who can evaluate independently from sectarian effect. In this regard, the concept of "muḥaqqiq" turned out to be a word of praise.